

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

V. Cilt

II. Sayı

SİVAS - 2001

SEYYİD AHMED EŞ-ŞERİF'İN ANADOLU'DAKİ MİLLÎ MÜCADELE'YE KATILIŞI VE MUSTAFA KEMAL'İ DESTEKLEMESİ

*Yrd.Doç.Dr.Kadir ÖZKÖSE**

Anahtar Kelime : Mustafa Kemal Paşa, Ahmed eş-Şerif es-Senûsi, Seûsîlik,
Millî Mücadele

Anadolu'da Mustafâ Kemal'in önderliğinde başlayan millî mücadele hareketi, ırkçı olmayan, Türk milletinin varlığını ve bağımsızlığını korumak için maddî-manevî tüm imkanlarını seferber ettiği İstiklal Savaşı idi. Bu nedenle, millî mücadelemiz, İslâmî anlayıştan yoksun değildi. O dönemde, Anadolu'daki pek çok din adamı, müftü ve hocaların millî mücadele fikrinin doğuşunda önemli bir rol oynadıklarını görmekteyiz. Millî mücadele kıvılcımını ateşlemekle kalmayan kimi din adamları, din, vatan ve millet uğrunda canla başla mücadeleye katılmışlardır¹. Örneğin, Denizli-Çal Müftüsü Ahmet İzzet (Çalgüner) Efendi (ö.1952), halkın millî harekâta katılmaları için çaba sarfetmiş, İzmir'in işgali üzerine, 17 Mayıs 1919 günü Çal halkını Çarşı Camii'nde toplayarak onlara düşman istilasına karşı seyirci kalınmamasını ve mukavemet edilmesinin gerekliliğini anlatmış ve Çal çevresinden topladığı 100 gönüllü ile Aydın-Köşk cephesinde düşmanla çarpışmıştır². Bilecik Müftüsü Mehmet Nuri Efendi (ö.1921) ise Bilecik ve çevresi halkını millî direniş için teşkilatlandırmaya çalışmış, bu amaçla çarşı ve pazarlarda konuşmalar yapmış, vaazlar vermiş, Seyyid Ahmed eş-Şerif'in Bursa'dan Ankara'ya ulaşmasını sağlamış, Millî Mücadele lehindeki geniş çaplı çalışmalarından dolayı 7 Nisan 1921 tarihinde Yunan askerlerince şehit edilmiştir³.

Millî mücadele döneminde camiler, sosyal, kültürel ve idari fonksiyonlara sahip kurumlar olarak işlevlerini sürdürmekteydi. Hükümet, halka, camiler aracılığı ile ulaşmaktaydı⁴. Bu nedenle Millî Mücadele'nin örgütlenmesinde camiler, tabii olarak çok önemli fonksiyon üstlenmişlerdi. Bildiriler, ilanlar, çağrılar camilerden yapılmakta ve cami duvarlarına asılmaktaydı. Halk camilerde harekete geçmekteydi.

* Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

¹Sarıkoynucu, Ali, *Millî Mücadelede Din Adamları*, Ankara 1999, c.1, s.19.

²Vural, Orhan, "İstiklal Savaşı'nda Müftülerin Hizmetleri", *Sebilürreşad*, C.1, S.12, ss.185-187; *Yeni Gazete*, 25 Mayıs 1919.

³Pehlivanlı, Hamit, *Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Askerî Polis Teşkilatı*, Ankara 1992, s.9; Sarıkoynucu, Ali, "Şeyh Edebalı ve Millî Mücadele'de Bilecik Müftüsü Mehmet Nuri Efendi", *Diyanet İlmî Dergi*, C.30, S.3, (Temmuz-Ağustos-Eylül 1994).

⁴Kahraman, Kemal, *Millî Mücadele*, İstanbul 1992, s.72.

Milli Mücadele döneminde, pek çok tekke ve tasavvuf erbabının faal rol oynadığını görmekteyiz. Asfî hüviyetlerine bağlı kaldıkları dönemlerde tekkeler, inceliğin, kibarlığın, zarafetin, nezaketin, insan sevgisinin, çalışmanın, hizmetin, sanatın, ilmin, irfanın, marifetin ve maharetin öğretildiği, işlendiği, geliştirildiği ve olgunlaştırıldığı merkezlerdi. Fakat zamanla duraklamaya, gerilemeye ve çökmeye yüz tuttu. Çöken ve yıkılan tekkede, hakiki tekke ruhundan ve cevherinden eser kalmadı.¹

Milli Mücadele'nin yapıldığı dönemlerde eski safiyet ve gücünü kaybetmeyen tekkelerin gayretleri, diğerlerini de bu mücadelenin içine sokmuştur.

Bu açıklamalarımıza Mevleviliği örnek verebiliriz. Çoğunluğunu Mevlevilerin teşkil ettiği "Mücahidin-i Mevleviyye Alayı", millî mücadelede özel bir yere sahipti. Mevlevî Dergahının postnişini Abdullhalim Çelebi (ö.1345/1925), 1920'de yayınladığı bir yazısında, Ankara'yı kastederek, "...Cümlesinin temel fikirleri, vatan hissi ile doludur. Buna imanım kadar kanaat hasıl ettim..." demektedir².

Yine Kurtuluş savaşında stratejik mevki ve şeyhinin faaliyetleri yönünden en renkli dergâh Üsküdar Özbekler Tekkesi'dir³. Silah sevkiyatının yapıldığı, Millî Mücadele önderlerinin ağırlandığı, Fevzi Çakmak, İsmet İnönü gibi millî mücadele komutanlarının, pek çok mebusun misafir oldukları, yaralıların tedavi edildiği bir merkezdi⁴. Özbekler Tekkesi şeyhi Şeyh Ata (ö.?)'nin tevkif edilmesinden sonra, onunla konuşan İngiliz Gizli Servisi yetkilisi Harron Armstrong, izlenimlerini şu ifadelerle dile getirmektedir: "Bizler Türk din adamlarının, bu mevzularda faal rol oynayacaklarını asla talimin etmiyorduk. Diğer araştırmalarımız, Türk mukavemet menbalarının meydana çıkarılması yolunda müspet netice vermeyince, vaki ısrarlı ihbarları değerlendirerek tekkeler, mescidler, camiler gibi dinî mebâni (binalar) üzerinde durduk ve din adamlarını takip ve kontrole başladık. Elde ettiğimiz malumat ve karşılaştığımız hakikatler bizleri hayrete düşürdü. Bu din adamları münhasıran telkinlerle ve maneviyatı yükseltmekle iktifa etmemişler, fiilî olarak da mukavemet teşkilatı içinde vazife almışlardı. Halk üzerinde tesirleri fevkalade olduğundan, üzerlerine aldıkları vazifeleri muvaffakiyetle ifa etmişlerdi"⁵.

Anadolu müslümanlarının özgürlük mücadelesinde, dünya müslümanlarının manevî desteği alınmıştır. En acıklı döneminde Türk milletinin imdadına koşan önemli müslüman önderlerden birisi Seyyid Ahmed eş-Şerif'tir. Seyyid Ahmed eş-Şerif (1290-1352/1873-1933) Kuzey Afrika'da Senûsi tasavvuf akımının üçüncü lideri konumunda bulunmaktaydı.

¹Uludağ, Süleyman. "Takdim", Din hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler. İstanbul 1990, ss.42-43.

²Kutay, Cemal, Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevî Mimarları, Ankara 1973. s.76.

³Aynı eser, ss.26-27.

⁴Kara, Mustafa. Din-Hayat-Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler, Dergâh Yayınları. III.Baskı. İstanbul 1990. s.216.

⁵Aynı eser s.28.

Senûsilik, ondokuzuncu yüzyıl gibi İslâm Dünyası'nın en umutsuz döneminde, Kur'ân ve sünnete dönmeyi, Kur'ân'ın esprisini kavramayı, saf ve katıksız İslâm inancını benimsemeyi, Hz.Peygamber(s.)'i örnek almayı, O'na uymayı öngörmüş, asr-ı saadet dönemini vücûda getirilmek, cehâletten kurtulmak ve kültürel dinamikleri ortaya çıkarmak çabası içinde olmuştur. Muhammed b. Ali es-Senûsi'nin başlattığı bu hareket, kısa zamanda başta Kuzey Afrika olmak üzere, kıt'anın diğer bölgelerinde, Hicaz ve Orta Doğu'da yayılmış ve kurumlaşmıştır. Hristiyan misyonerliğine karşı, İslâm'ı tebliğ faaliyetine girişen senûsiler, kalabalık kitlelerin müslümanlaşmasını sağlamışlardır. Müntesiplerini, kardeşlik anlayışı ile birbirine bağlayan Senûsilik, toplumsal kavgaların, kabile çatışmalarının, kan davalarının, asayişsizliğin giderilmesinde öncü rol üstlenmişlerdir. Ayrıca, yağmacılık, hırsızlık, tembellik yerine, meslek ve sanat dallarının canlandırılmasını öngörmüştür.

Senûsilik, İslam ülkelerini istilaya kalkışan Fransız güçlerine karşı yürütülen özgürlük ve bağımsızlık savaşında öncü bir akım haline geldi. Senûsilerin Fransızlara karşı billiil mücadeleleri Orta Afrika'da sürdürüldü¹. Onlarca yıl Fransız işgal güçlerinin ilerleyişini durdurmaya ve onlara uzun yıllar ağır kayıplar verdirmeye muvaffak oldular. Fakat, yüzyılın sonundan itibaren senûsiler, ağır yaralar almaya başladılar.

İşte böylesi bir mücadelenin sorumluluğunu yerine getiren Seyyid Ahmed eş-Şerif, 1290/1873'de Cağbub'da dünyaya geldi. İlk eğitimini burada babası Muhammed Şerif (1262-1314/1846-1896), amcası Muhammed Mehdî (1260-1320/1844-1902), Senûsî ileri gelenlerinden Ahmed er-Rîf (1329/1911), İmran b. Bereke (1310/1892) ve Muhammed Hasan Biskeri (1322/1904)'den aldı². İyi bir eğitim alırken, aynı zamanda, Senûsî teşkilatını yakından tanımış oldu. Böylece, böylece siyasî bir kimlik elde etti. Fransızlara karşı sürdürülen direnişte amcasına refakat etti. 1902-1912 yılları arasında, Sahra'da Fransızlara karşı direnişi devam ettirdi. 1330/1911 yılında Trablusgarb'ın İtalyan işgaline uğramasıyla, Seyyid Ahmed eş-Şerif, Fransızlarla yaptığı mücadelenin seyrini azaltıp, İtalyanlara karşı yürütülmeye başlanan cihadı ön plâna çıkardı³.

Ahmed Şerif'in önderliğindeki Senûsî kitlesinin İtalyan işgali karşısındaki onurlu mücadelesini Mustafa Kemal şu ifadeleri ile dile getirmektedir: "Bizzat, bir yıl devam eden savaş döneminde, Afrika'da bulundum. O mücadeleyi yapan insanlarla birlikte oldum. Onları yakından tanıdım. Fikirlerine derinden vâkıf oldum. Afrika insanları istiklâllerine kavuşma özlemini bizden daha önce dile getirmişlerdir. Fakat onlara yapılan baskıların dayanılmaz hal almasına rağmen, sömürgeciler buradaki Senûsî fikir hareketini söndürememişlerdir"⁴. Osmanlı-İtalyan Savaşı

¹Tarhan, İbrahim, *İmparatoriyetü'l-Borno'l-İslamiyye*, Kahire 1973 s.58; Cemil, Şevki, *Tarihu Keşfi İfrikiyye ve İsti'maruha*, Kahire 1970, ss.493-503; Trimmingham, J. Spencer, a *History of İslâm in West Africa*, London 1962, s.158.

²Karasapan, Celal Teflik, *Libya, Trablusgarb, Bingazi ve Fizan*, Türkiye Yayınları, İstanbul 1964 s.253.

³Ziadch, Nicola A., *Sanusiyah*, London 1958, s.68.

⁴Hakimiyet-i Milliye Gazetesi, 04 Ocak 1922, Ankara.

olarak başlayan başlayan İtalyan işgali, İtalyan-Senûsî savaşı şekline büründü. Senûsîlerin öncülüğünde Libya halkı, müstemleke durumuna düşmeme ve özgürlüklerini kazanma mücadelesini verdiler¹.

1336/1917'de zor durumda bulunan Senûsî direnişine daha etkin bir destek elde etmek üzere. Seyyid Ahmed eş-Şerif, İstanbul'a gitti². İstanbul'a gelen Şeyh Ahmed eş-Şerif, o sırada tahta çıkan Sultan Vahdettin (1918-1922)'e kılıç kuşatan³ zat oldu⁴. Kılıç kuşatma töreninin geleneksel bir önemi olmakla beraber, bu kez, büyük bir politik önemi de vardı⁵.

İstanbul'a geldiğinde, Yenigün gazetesinin, Şeyh Ahmed eş-Şerif'le yaptığı şu söyleşi, onun cihadını, İslâmî kişiliğini, Osmanlılarla olan ilgisinin hangi seviyede olduğunu göstermektedir:

- Şeyh hazretleri Afrika'dan ilk defa mı çıkıyorlar? Bu seyahatlerinden ne gibi intibalar hasıl etmişlerdir?

- Afrika'dan ilk defa olarak harice çıktım. Bu seyahatimde husûle gelen hissiyatım, beni fevkalade memnun ve münşerih kılacak bir derece-i harikadadır. Seyahatimdeki maksad-ı asli de, Emirü'l-Mü'minin ve Sultanu'l-Müslimin hazretleriyle müşerref olmak ve bu suretle rabita-ı asliyye-i kadîmeyi te'yid eylemektir.

- Şerif Hüseyin'in makam-ı hilafete karşı gösterdiği ihanet haberi, Afrika mücahidinin üzerinde ne gibi bir tesir husûle getirdi?

¹Ziadeh, Nicola. Libya fi'l-'Usuri'l-Hadîse, Kahire 1966.. s.77.

²Kara. Mustafa. "Millî Mücadele Yıllarında Tasavvuf ve Tekkeler", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul, 1989, c.XIV., s.392. Sirt körfezi Ageyle'de bir Alman denizaltısına alınan Ahmed eş-Şerif, Adriyatik üzerindeki Avusturya'nın Pola limanına, oradan Balkan treni ile 22 Zilkade 1337/30.08.1918 günü, birçok güçlük ve sıkıntı çektikten sonra İstanbul'a vardı. Beraberinde bulunanlar şunlardır: Senûsî şeyhlerinden ve mücahidlerinden Muhammed ez-Zavi, Mısırlı Binbaşı Muhammed Salih Bey, hizmetlerinde bulunan mücahidlerinden Salih Ebu Urkub es-Senûsî, özel doktoru, Dr.Binbaşı Abdüsselim Bey, Osman namında bir diğer mücahid, (Bkz. Koloğlu, Orhan, Mustafa Kemal'in Yanında İki Libya'lı Lider -Süleyman Barûni ve Seyyid Ahmed eş-Şerif-, Ankara 1981.s.10).

³Kılıç Kuşatma: Varlığını kılıçla kuran ve koruyan bir devletin temsilcisi olan padişah, fütüvvetin seyfi kolu sayılan Yeniçeri Ocağının, kayıt kütüğünde ilk sırayı alıyor ve ancak böyle bir merasimle hükümlerlik hakkını kazanıyordu. Çünkü bir hükümdarın hükümlerlik hakkına salâhiyetli olması, ancak, "nakibu'l-eshrâi", şeyhulislâm veya meşayihden birisi tarafından kuşatılan kılıç ile fiilen ilan ediliyor, aksi halde geçersiz kabul ediliyordu.Tahta culûs eden Osmanlı Padişahlarına, saltanat ve hükümdarlığının tescilli sadedinde, meşayihden birisi tarafından kılıç kuşatılması ile, ahilîğin şedd kuşanma merasimi arasında bariz bir benzerlik görülmektedir. "Taklid-i seyfi" veya "tekallüd-i seyfi" adı verilen bu merasim, ahilîkte yetişen ve mesleğinde ehliyet kesheden bir müride, Ahî Baba tarafından, kabiliyet ve ehliyetin bir nişanesi olarak kuşatılan şedd, müridin şeyhine bel bağlamasını ifade etmekten başka birşey değildir. (Bkz. Gündüz, İrfan, Osmanlılar'da Devlet-Tekke Münasebetleri, Seha Neşriyat, İstanbul 1993, ss.93-4).

⁴Kara. "Millî Mücadele". aynı yer.

⁵Tören. Tanin gazetesinde şöyle anlatılmaktadır: "Müslümanların büyük Halifesi Sultan VI.Mehmed hazretleri dün Eyüp Sultan'da taklid-i seyfi merasimi icra buyurdular. Seyyid Ahmed eş-Şerif Padişahımızın muzaffer olması dileğiyle, Seyf-i Faruki'yi kuşatmış ve İslâmiyetin devr-i hümayunlarında ikbaline dua eylemiştir". (Bkz. Koloğlu, a.g.e., s.30).

- Afrika'da, bu ihaneti tatbik etmiş hiçbir kimse olmadığı gibi, bu hareket-i bağıyesi, bi'l cümle âlem-i İslâm'da olduğu gibi, mücahidanımızı da son derece müteellim ve müteeffir eylemiştir.

- Mücahidinin İtalyan, İngiliz ve Fransızlara karşı vaziyeti, tavrı ve mücahadesi hakkında malumat verilebilir mi?

-İtalyanlara karşı liva-yı Osmanî'nin şan ve şerefini muhafaza için fevkalade çalışılmış ve onların mesai-yi takat-berendâzânelerine pek küllî telefât verdirmekle beraber, sahilde, bir kaç noktada ve ancak gemilerinin top menzili dahilinde bırakılmıştır. Harb-i umuminin ilanının ve cihad-ı mukaddes emrinin vusûlünü müteakip, İngilizlerle Fransızlara karşı da, gâyet şedid bir husûmetle muharebeye ibtidar eylemiş, İngilizler, Sellum'dan, dahildeki Matruh'a kadar takriben bin kilometre sürülmüştür.

Mısır seferi kemal-i suretle vuku' bulmuştur. Sahil cihetinde (Siva ve Sellum), Seydi Birani, Matruh ve dahildeki Senyтуh, Buhrıde, Fasafara, dahiliyye cihetleri tamamen İngilizlerden tathir edilmiştir. O sırada, Mısır dahilinde mütemekkin kabail, umumiyyetle bizim tarafa iltihak etmiş ve Mısır'ın en nâmdar zabitanından Hecin Kolu Kumandanı Binbaşu Muhammed Salih Bey, bütün kuvveti, esliha ve levazımıyla beraber gelerek, bir çok muvaffakiyyetin istihsaline bâis olmuştur. Maatteessüf, her tarafın kapalı olması ve bi't-tabi levazım-ı mahsusasının adem-i kifayesi yüzünden, Mısır'ın içlerine kadar gidilememiştir.

Maahazâ saye-i şahane de levazım-ı harbiyye, peyderpey kamilen vasıl olmakta bulunduğundan, inâyet-i Hakk'la kariben bu emaniyenin dahi husûlü ve Mısır kıta-i cesimesinin levs-i a'dâdan tathiri, iltaf-ı mahsusa-i ilahiyreden me'mûl ve müsteda bulunmuştur. Kabail ile beraber (Said) ve (Sudan Mısır'ı) cihetlerindeki ahali, fevc fevc gelerek emr-i cihada iştirak etmiştir.

Fransızlar Tunus hududu dahilinde, pek vasi mikyasda, tard ve tebîd edilmiş ve Sudan cihetlerinde de perişanlıklarına sebebiyet verilmiştir. Malûm olduğu üzere, Fransızlar Sudan cihetlerinde bir çok arazi edinmek ve bilhassa en ma'mur aksamını elde etmek için, vuku' bulan tecavüzleri, onbeş-yirmi seneden beri, mücahidin-i Senûsiyye tarafından akîm bırakılmış ve harb-i umuminin ilanından sonra, onların bi'l-cümle teşebbüsâtı aynı surette netice vermiştir. Şunu da ilave edelim ki, Afrika-i Şimalî'nin kâffe-i ahali bir kalb-i selim ve rabîta-i metîne ile Hükümet-i Osmaniyeye merbut ve onun i'lâ-yı şeref ve şanı uğrunda feda-i can etmekle mes'uddurlar.

- Şehzade Osman Fuad Edendi hazretlerinin Afrika, sahne-i harbine ta'yin ve ilzam buyurulmuş olmaları, ne tür bir tesir husûle getirmiştir?

- Âl-i Osman, erkan-ı aliyşesinden olan müşarunileyh. Afrika daru'l-cihadına tayin buyurulmuş olması, ora mücahidin-i İslâmîyesi hakkında büyük bir iltifat olmak üzere telakki edilmiş ve vusûlleri, bi't-tabi pek azim ve hüsn-i tesir husûle getirmiştir¹.

¹ Koloğlu, Mustafa Kemal Paşa'nın Yanında, ss.33-35: Karasapan. Libya. ss.320-321.

Ahmed Şerif ile gerçekleştirilen bu mülâkattan da anlaşılacağı üzere, Senûsîler, Fransız işgaline karşı özelde Cezayir halkının, genelde Afrika halklarının bağımsızlık mücadelesine katılmıştır. Yirminci yüzyılın başından itibaren ise İtalyan'ın Libya'yı işgaline karşı direniş sergilemişler, gönüllü Osmanlı subayları ile birlikte İtalyan işgalini durdurma çabası vermişlerdir. İtalya-Osmanlı savaşı olarak başlayan Trablusgarb savaşı, İtalya-Senûsî savaşı tarzında devan etmiştir. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na katılması üzerine, Osmanlı Devleti yanında Süveyş Kanalı cephesinde Osmanlı-Alman güçlerine destek vermişlerdir. Senûsî Tarikatı, tarihi seyri içerisinde Osmanlı Devleti'ne bağlılık göstermeye önem vermiş, Hilafet merkezine sadakat göstermeye, ayrılıkçı hareketlerden uzak durmaya ve özellikle II.Abdulhamid'in ittihad-ı İslâm düşüncesini desteklemeye çalışmıştır.

Senûsîler, Osmanlı Devleti ile bu denli sıcak ve yakın ilişki içerisinde bulunurken, tüm dünyada, artık Osmanlı Halifesi'nin, İslâm'ın lideri olmadığı propagandası sürdürülüyor ve başta Şerif Hüseyin olmak üzere halife adayları hazırlanıyordu. Halife, Osmanlı Devleti'ne Afrika müslümanlarının desteğini sağlamak amacıyla Ahmed eş-Şerif'i tekrar göndermek istiyordu. Trablusgarb'da, halife adına savaşan ve onun çağrısına uyarak İstanbul'a gelen Senûsî lideri Şeyh Ahmed eş-Şerif, umulmadık durumlarla karşılaştı. Başta İstanbul'dan ayrılışının mümkün olmaması ve bir takım acı olayların üst üste gelmesi Afrika'ya gönderilmesini akamete uğradı. Bunun üzerine kısa bir süre daha İstanbul'da kaldıktan sonra, padişahın şeref konuğu olarak Bursa'ya gönderildi¹. Türk, kürt, çerkez ve arnavutlardan pek çok kimse şeyhi ziyarete gelip Senûsîliğe intisap ettiler². Bursa'daki ikametinden iki yıl sonra Atatürk Ankara'daki siyasî oluşumun lideri oldu. Atatürk, Seyyid'i başkent Ankara'ya davet etti. Gerçekten de İstanbul ve Osmanlı Hükümeti tarihinin en buhranlı dönemini yaşamaktaydı. Bunu gören Seyyid, Anadolu'ya geçmeye karar verdi. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları kendisini Eskişehir'de karşıladılar. Kendisine halife olması teklif edildi³. Fakat kendisi bu öneriyi kabul etmedi. Türkler'in kahramanca mücadelesini İslâmî çizgiden uzak görmemekte, bu çetin günlerinde Türk halkına, kendisinden çok güçlü ve müttefikler tarafından desteklenen Yunan kuvvetlerine karşı savaşma gücü veren duygunun, yalnızca dinî duyarlılık olduğunu düşünmekteydi⁴. Türk mukavemet hareketini örgütleyen Mustafa Kemal'le birleşen, ruhanî ve manevî bütün otoritesini, Anadolu davasının hizmetine adayan Şeyh Ahmed eş-Şerif, köy köy, kasaba kasaba gezdi. Özellikle Doğu ve Güney illerinde düzenlediği gezilerle, mahalli hareketlerin Ankara'ya bağlanmasında önemli rol oynadı. Ahmed eş-Şerif, halkı Mustafa Kemal Paşa'yı desteklemeye davet etti. Büyük Senûsî'nin gayretleri ve şöhreti, Anadolu'nun saf köylüleri arasında, kurtuluş hareketinin muvaffakiyetine büyük ölçüde yardım etti. O günlerde, Konya'ya gidip baş gösteren isyanlar karşısında Atatürk'ün kurduğu rejime destek verdi. Daha sonra da Diyarbakır'a giden Seyyid

¹Stoddard, Lothrop. *Hadıru'l-Alemi'l-İslâmî*, ter. ve thk., Emir Şekib Arslan. Cii 1352/1934, c.II., s.155.

²Aynı eser, c.II, s.123.

³Aynı yer.

⁴Esed, Muhammed. *Mekke'ye Giden Yol*, çev.Cahit Kaytak. İnsan Yayınları, İstanbul 1988, s.415.

burada da Kürd ve Arap aşiret reisleriyle görüşmelerde bulunup onların yeni Türk Hükümetine sadakat göstermelerini sağladı¹.

O sırada, Mustafa Kemal Paşa hakkındaki görüşleri de şöyleydi:

"İslâmiyetin izmihlali muhakkak görülecek bir halin hudûsu sırasında, müslümanların Mustafa Kemal Paşa'nın rehberliği altında kıyam ederek, bir cihad-ı millîye girişmiş bulunmaları, alem-i İslâm'ın bekasına ve din-i mübin-i İslâm'ın ebediyetine ait en güzel işaretir"².

27.11.1920 tarihli Hakimiyet-i Milliye gazetesinde Mustafa Kemal Paşa'nın, Ahmed eş-Şerif onuruna verdiği yemekteki konuşmaları, Senûsî ve Anadolu hareketlerinin amaç ve hedeflerini, ayrıca, birbirlerine karşı tutumlarını göstermesi bakımından oldukça ilginçtir.

Mustafa Kemal Paşa'nın konuşması şöyle devam etmektedir:

"Muhterem Efendiler! 1327'de İtalyanlar, aksâm-ı vatanımızdan pek kıymetdâr olan bir parçaya, İfrika-i Osmânimize cümlenizce ma'lûm olduğu vecihle, bir haydut gibi mücaviz ve taarruz etmişdiler. Ben, o zaman bi't-tesadûf İstanbul'da bulunuyordum. Oradaki bir kaç günlük tahkikatımdan anlamıştım ki, orayı yani 'İfrikıyye'yi müdafâya me'mûr olan kuvvetlerimiz, pek kalîl idi. Yine pek iyi anlamıştım ki, vilâyetlerinin bir çok yerlerindeki felaketler, Osmanlı 'İfrikıyyesini kurtarmak için, pek çok kuvvet sevkine ma'nidi. Bu acı hakayîka vukufu beraber, vatani müdafada, benim de kalbim, diğer bir çok arkadaşlarımın gibi elemle, ye'sle çarpıyordu. Bu hissiyatın taht-ı tesirinde, başka bir vasıta ve tarîk bulunmadığından, tebdîl-i nâm ve kıyafet ederek İstanbul'dan çıktım.

Güzergâhımda, Mısır'da, evvela her zaman bizi imhaya çalışan ve âlem-i İslâm'ı esir etmek isteyen İngilizlerin tahakkümlerine, zulûmlerine tsadûf etmiş idim. Bit-tabîi, bu mânia karşısında, ümitlerimiz biraz tezelzüle meyyâl oldu. Yol bulduk. Mihn u meşakka ile seyahate devam ettik. Bu müşkil seyahatimiz anında bizi gören bir takım necîb insanların etrafımızı sarmış olduğunu gördük. Bu insanlar, bizi bütün samimiyetle istikbal eden senûsîler idi. Evet, biz vâsî' sahalarda, nâ-mütenâhî vâhalarda, samîmî, ciddî, vatanperver bir kütîle-i İslâm'ın dâhil olmuşduk.

Efendiler!

Senûsîliğin ve Senûsîlerin ne olduğunu bi't-tabîi biliyorsunuz. 1830 tarihinde Fransızlar, yine memâlik-i İslâmîmiz'den Cezayir'i zabtu işgal etmişlerdi. istilasında kalan bu toprakların yetiştirdiği bir vücud-ı mukaddes ... vardı ki, o da Seyyid Muhammed b. Ali es-Senûsî idi. Bu zât-ı şerîf aynı tarihte Mekke istikametine teveccüh etmiş, 'İfrikayı ğarbdan şarka, baştan nihayetine kadar dolaşarak insanlıkla İslamiyetin saadet-i hakikiyyesini tavsiye ve takviye için, bütün gücünü istila hareketine karşı dünyayı hareket ettirmek için, teşkilatı vad' buyurdular ki, kendi isimlerine izafeten Senûsî teşkilatı dendi.

¹Stoddard. Hâdır. c.II. s.124.

²Kahraman. Kemal. Millî Mücadelede İslâm Faktörü, İlim ve Sanat Dergisi, sayı.24. s.48.

"Bu teşkilat, diğer tarikatlar gibi bir tarikat değildir. Bu tarikat, beşeriyet-i İslamiyyeyi tarik-ı saadette yürütmeye ma'tuf esaslı bir teşkilattır. Arzettiğim tarihten bu güne kadar çok zaman geçmiş sayılmaz. Seksen dokuz sene, yani son bir asır içinde bu âli teşkilâtın rehber-i mükerrerini olmuş, liderlerinin adedi pek çok değildir. İlk müessisten sonra onun mahdumları Seyyid Muhammed el-Mehdî gelir. Ondan sonra huzur-ı âlieleriyle heyetimizin müşerref olduğu Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Senûsî'nin pederleri ve kendileri gelir. Binâenaleyh, bu gece huzurlarıyla müşerref olduğumuz zât, İslâm aleminde büyük bir esasa istinat eden mukaddes bir teşkilâtın hâmilileri ve müessisleri olarak onun re's-i kârında bulunan bir zât-ı âlidir.

Senûsîler, başta Ahmed eş-Şerif es-Senûsî olduğu halde, bütün âlem-i İslâm'da fevkalâde ahraz-ı hürmet ve şeref ettikten başka, bilhassa, 'İfrika'da, kendi teşkilatları dairesinde buldukları için değil, cümle 'İfrika İslâmları için, hakikaten takdir ve takdise şayan bir müessese-i İslâmiyye vücuda getirdiler. Benim ve arkadaşlarımızın kendi gözlerimizle gördüğümüz gibi, senûsîler 'İfrika'da insanîyet ve medenîyetin uygarlığın timsali ve çağımızın da önderi olmuşlardır. Bu nedenle, bütün 'İfrika müslümanlarının kalplerinde ve vicdanlarında, kendilerinin büyük bir saygıları vardır. Dolayısıyla huzurlarıyla şeref duyduğumuz yüce kişi, gerçekte, Afrika'nın en tabii reisi ve en yetkili hükümdarıdır. (Alkışlar).

Senûsîler başında Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Senûsî hazretleri buldukları halde, bizzat bize bir sene zarfında gösterdikleri himmetleri, fevkalâde âlidir. Biz ancak bu sayede topumuz, tüfegimiz kalil, her şeyimiz sıfır denecek derecede olduğu halde, dünyanın en ileri vesâit-i harbiyyesine malik olan İtalyanları, daima mağlub vaziyette bulundurduk. Bundan dolayı kendilerine, bu mülâkât fırsatından istifade ederek, tekrar teşekkür etmeyi vazife addederim. Fakat memleket ve milletimizi imhâ-yı tesaddî eden düşmanların adedi ve düşmanlıklarının amîki o kadar fazla idi ki ve o kadar fazladır ki, bir sene sonra 'İfrika'nın müdafasını kendilerine terk ederek, vatanın diğer bir noktasında çalışmak üzere ayrıldık. Hakikaten, kendileri bizzat başta olmak üzere, cihadlarını bugüne kadar devam ettirmiş bulunuyorlar. Bunun neticesi olarak İtalyanlar, ilk ayak bastıkları sahillerde, gemilerinin toplarına istinat ederek barınabiliyor ve asıl vatanın kalbine ayak basamamışlardır ki, o da kendilerinin saye-i himmetlerindedir. Bilâhare hasbe'l-icab ve bazı tedâbir ittihaz zımında zât-ı fâdilâneleri İstanbul'a teşrif buyurmuşlardı. İşte, bu esnada, harb-i umûmî olmuş ve vatanın aksâm-ı mahallesinden bazıları ile yolumuz takattu' olduğundan, bi'z-zarûre İstanbul'da kalmışlardı.

Düşmanlarımız, hayat-ı mevcudiyetimize son büyük darbeyi 16 Mart'ta vurmaya tesaddî ettikleri zaman, kendileri Bursa'da idiler. O gün memleket ve milletimiz için fevkalâde tarihi bir gündü. Milletimizin ekserisi, vurulan darbeye karşı muhafaza-yı mevcudiyete karar vermişti. Şeyh Ahmed eş-Şerif es-Senûsî hazretleri o gün, İstanbul'daki felaketi tel'in ve tuttuğumuz tarika devam ve sebatımızı takdis ederek, vadîh suretle bizi teşci' ettiler. O günden bugüne kadar içimizde bulundular. Memleketin ve dinin te'min-i şerefi için, bizimle bereber çalışmaktadırlar. Kendileri, 'İfrika'da bulunsalardı, herhalde düşmana vurulacak darbe pek müessir olurdu. Fakat kendilerinin içimizde bulunmak suretiyle yaptıkları

hizmet, orada bulunmalarıyla icrâ etmiş olacakları te'sirden daha âlî değildir. Şeyh hazretlerinin ve ailelerinin, bugüne kadar yaptıkları hudemaâyı takdir etmek güçtür!

Cümlenizce ma'lumdur ki, arkadaşlar! Âlem-i İslâmiyeti teşkil eden muhtelif kitleler, zaman zaman gafil bir halde bulunmuşlardır. Bu sebeple vuku' bulan bir çok hizmetler, fedakarlıklar, hal-i gaflette bulunanlara lâyıkiyle tesirini yapamamıştır. Fakat, bugün âlem-i İslâm'da, şüphe yok ki, düşmanların darabât-ı mütyevelliyesine hasıl olan intihâ ve kötü kaderimizdir ki, nazarlarımızı küre-i arzın sutuhu üzerinde dolandıracak olursak görürüz ki, hal-i teyakkuzda ve belki intikam vaziyetinde bir çok İslâm kitleleri vardır.

Fakat, bu teyakkuz ve intibah halinde bulunan insanlar, başlarında bulunacak ulviyet ve faziletleriyle temayüz etmiş simaların irşadlarına muhtaçdır. İşte Şeyh Senûsî hazretleri, o yüksek simaların birincilerindedir. Binâenaleyh, bundan sonra, kendilerinin âlem-i İslâm'a yapacakları hizmet, şimdide kadarki hizmetlerini taç edecektir. Bu sayede Türkiye Devleti'nin, bütün cihân-ı İslâm'ın merkez istinadı olan Türkiye Devleti'nin de kuvvetlenmesine yardım etmiş olacaktır. Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Senûsî hazretlerinin hıdemât-ı mustakbesine, şimdiden, gerek şahsım nâmına ve gerek Türkiye Büyük Millet Meclisi nâmına arz-ı teşekkür eylerim"¹.

Buna cevaben Ahmed eş-Şerif'in yaptığı konuşma özetle şöyledir:

"İslâmiyet'in izmihlâli muhakkak görüleceği bir halin hudûsu üzerine, müslümanların umutları kesildiği bir sırada Mustafa Kemal Paşa, rufekasıyla beraber cihada kıyam buyurdular. Birlikte çalıştığımız, cihad ettiğimiz bu hizmet, bütün âlem-i İslâm'ın hülasasına ait olan bir hizmet mesdabesindedir. Ben bunu, kemâl-i samimiyetle takdir eder ve bu kutsî hizmetin saadet-i hakikiyye ile neticelenmesini umut ve dua ederim. Cihada ait birşeyi ihya edenlere yüz şehid sevabı vardır. Halbuki siz bununla hayat-ı İslamiyyeyi ihya ve iane ettiniz. Mevcudiyet-i İslâm'a hizmet edenler, pek büyüktür. Belki, cihad lâzım değildir diyenler vardır. Halbuki, hadis-i nebevî, öyle diyenlerin, eşedd-i azab ile ta'zib edileceğini beyan buyuruyor. Binaenaleyh, cihada kıyamınızı takdir eder ve tekrar İslâm'ın saadet-i hakikiyyeyesine nail olunması için dua ederim.

Reis Paşa hazretleri, hakkımızda ibraz-ı teveccüh buyurdular. Ben bu teveccühüne teşekkür ederim. Hayr u şerri takdir ettiğim zamandan bu güne, fikrimi, zikrimi ve dualarımı daima İslâm'ın i'tilâsına hasrettim. Sizin bu cemiyyeniz, bu cemiyet-i meşrûa meyânında bulunmakla, aynı gayeye doğru yürüdüğümüze eminim. Sizinle beraber, mücahid ve duacıyım gayemiz tevhid-i İslâm'dır. Onun için, dünya, daima ve her suretle hizmete hazırım"².

Tüm mânevî nüfuzunu Mustafa Kemâl önderliğindeki Kuvây-ı Milliyye'ye asker toplamak için kullandı. Şeyh Ahmed eş-Şerif, özellikle Doğu ve Güneydoğu illerinde yaptığı gezilerde, sohbetler, vaazlar, toplantılar, istişarelerde

¹Hakimiyet-i Milliye. 27.11.1920, ss.16-20.

²Hakimiyet-i Milliye. 27.11.1920, ss.16-20; Mıroğlu, Kadir, Kurtuluş Savaşında Sarıklı Mücahitler. Sebül Yayinevi, İstanbul 1977, s.269; Kara, Tekkeler ve Zaviyeler, s.66.

bulunmaktaydı. Kuvây-ı Milliye hareketine karşı olan, amansız ve güçlü aşiret reislerini ziyaret eden Şeyh Ahmed eş-Şerif, ikna yoluyla, onların da iştirakini sağlayarak, Urfa'da düzenlenen, başkanlığını yaptığı kongrede şu kararlar alınmıştır:

1) İslâm parçalanamaz. Mü'minlerin birbirlerine yardım etmesi, her muvahhid için Allah'ın bir mesajı olduğundan farzdır.

2) Şimdiye kadar birleşmiş olan heyetler tarafından alınan bütün kararlar, kabul edilmiş ve bu kongreye katılan herkes tarafından uygulamaya konulmuştur.

3) Temel ilke, İslâm Dünyası'nın tek bir ideal ve gaye çevresinde birleşmesidir. İslâm'ın yıkılması amacını güden Hristiyan dünyasına karşı, el ele birleşmek, birlikte çalışma yollarını bulmak; birlik için çalışanların isteklerine itaat etmek, uymak ve böylece amaca en kısa zamanda ulaşabilmek.

4) Anadolu'da dinin korunması ve vatanın savunulması için savaşan ve kanlarını akıtan kardeşlerimize, her zaman ve zeminde, maddî ve manevî yardımda bulunmak. Bu, her mü'min ve muvahhid için bir görevidir.

5) İslâm'ın birliği konusunda toplanacak kongrelere, nerede olursa olsun delegeler göndermek, bu toplantıya katılanların hepsi için bir şereftir.

6) Bugüne kadar, Avrupanın ezmeye ve sömürmeye devam ettiği Asyalı halklara görülen revanın son bulması, Avrupanın tutum ve eylemlerine son vermek için kabul edilen, "Asya Asyalıdır" ilkesine uygun olarak, çalışanlara yardım etmek, sosyal bir görevidir¹.

Alınan bu kararlarla, Anadolu'daki mücadelenin sadece bölge halklarının değil, tüm dünya müslümanlarının sorunu olduğuna, kardeşlik anlayışı gereği tüm dünya müslümanlarının desteklemesinin gerekliliğini vurgulanmaktadır. Milli mücadele sırasında bireysel hareketlerden kaçınılması, düzenli bir orduya geçişin öneminden bahsedilmektedir. Kuvây-ı Milliye hareketinin müslüman halkın istiklalini ve dinin payidâr olmasını gaye edindiği dile getirilmektedir. Başıboş, fevrî ve yersiz hareketlerden kaçınılmasının gerekliliğinden bahsedilmektedir. Dünya müslümanlarının dikkatleri Anadolu mücadelesine çekilerek, her türlü yardımın sağlanması istenmektedir. Batı hegemonyası karşısında müslüman halkların özgürlüklerine kavuşmaları ve geri kalmışlıktan kurtulmaları için diriliş ve uyanışı davet edilmektedir.

Aynı zamanda, Ahmed eş-Şerif, Milli Mücadele'nin İslâm Alemi'nde ve özellikle Hindistan'da popülerlik kazanmasında, en büyük pay sahiplerinden biriydi². Seyyid Ahmed eş-Şerif, Avrupa devletlerinin İslâm Dünyası'nı işgalleri karşısında, şark liderleri arasında güçlü dayanışmanın tesisine çalıştı. Bu eğilimin bir sonucu olarak, 1340/1921 başlarında Sivas'ta İttihad-ı İslâm Konferansı gerçekleştirildi³. Bu konferansın maksadı, bütün dünya müslümanlarının

¹Koçulu, Mustafa Kemal'in Yanında, s.133.

²Mısıroğlu, Sarıklı Mücahidler, s.266.

³Aksun, Ziya Nur, Siyasî ve Sosyal Açından Mezhepler-Tarikatlar, Marifet Yayınları, İstanbul 1997, s.101.

birleşmesini, ortak maksat doğrultusunda çalışılmasını sağlamaktı. Buraya, yalnız sünni müslümanların siyasi önderleri gelmedi. Aynı zamanda. Kerbela'nın Şif Emiri ve Zeydiyye mezhebine mensup Yemen Hükümdarı "İmam Yahya" gibi değişik meşrep ve mezhepten kişiler de katıldı.

Bu İslâm kongresi, Sivas'da, Cami-i Kebir'de toplanmış ve burada Şeyh Seyyid Ahmed es-Senûsî hazretleri de, bir "hutbe" okuyarak müslümanların "birlik/dirlik" meselesini dile getirmiştir. Sivas Lisesi Baş Muallimi Naci ve Arapça muallimi Ebu'l-Fida İsmail el-Ezheri Efendilerin tercüme ettikleri bu hutbeyi, Sebülü'r-Reşad özetleyerek vermiştir.

Seyyid Ahmed eş-Şerif'in 01 Şubat 1921 tarihinde sunduğu bu hutbede kısaca, şu noktalar vurgulanmıştır:

1. Cihadın önemi,
2. Müslümanların izzetli olup zillete düşmemeleri,
3. Kâfirlere meyil edilmemesi gerektiği,
4. Êhl-i küfrün fitne ve oyunlarına gelinmemesi,
5. Müslümanların parçalanıp dağılmamaları, aralarında çekişmemeleri, birlik ve beraberlik içinde kenetlenmeleri gerektiği,
6. Anadolu'daki bu İslâm cihadının dünya müslümanlarının da kıyamına sebep olacağı,
7. Zaferi Allah'tan bilerek, iman, din, vatan için mücadele edilmesi gerektiği¹.

Kurtuluş mücadelemize bu şekilde destek veren Ahmed eş-Şerif, ilk TBMM tarafından Irak tahtına aday olarak gösterilmiştir². Kendisi, bütün hayatını İslâm birliğine adanmış, hilafet merkezine ve İslâm halifesine son derece sadakat göstermiş, azminden hiçbir zaman hiçbir şey kaybetmemiştir. Saltanatın kaldırılıp, hilafet yetkisinin TBMM'ye devredilmesine ses çıkarmamıştır. Ancak, hilafetin kaldırılması ve cumhuriyetin ilânından sonra gerçekleştirilen inkılaplardan ve batılılaşma hareketinden, sükut-ı hayale uğramıştır³.

Türkiye Hükümeti, Ahmed eş-Şerif'i, Cumhuriyetin ilânından sonra, Mersin'in bir Hristiyan köyünde ikamet izni ile, kıymetli bir misafir olarak ağırlıyordu. Lozan Antlaşması'na kadar, Türkler tarafından, hürmetle hüsn-i muamele gösteriliyordu. Onu hayal kırıklığına uğratan bir diğer uygulama ise, Birinci Dünya Savaşı sırasında, en az yüzbin cüneyh değerindeki İngilizler tarafından gaspedilen Mısır'daki mallarının, Lozan Antlaşması'nda, Mustafa Kemal tarafından, İngilizlerden alınıp Ahmed eş-Şerif'e teslim edileceği sözü verilmesine rağmen, İsmet İnönü'nün Lozan Antlaşmasında bu olaydan hiç bahsetmemiş olması,

¹Albayrak. Sadık. *Siyasi Boyutlarıyla Türkiye'de İslâmcılığın Doğuşu*, İstanbul 1989, s.355-362.

²Esed. *Mekke'ye Giden Yol*, s.416.

³Karasapan. *Libya*, s.321.

dolayısıyla da teslim almamasıdır¹. Lozan Antlaşması'ndan sonra, Türkiye'de ikameti, İtalyanları rahatsız ettiğinden, Senûsî'ye dost olanlar, ondan kurtulmanın fırsatını kollamaya başladılar. Eskisi gibi pek ağırlamak niyetinde olmayan hükümet, küçük bir olayı kasten büyüterek, ondan kurtulmaya sebep telakki ettiler. Bu da; birgün, Senûsî Tarikatı'na müntesip Türkiye uyruklu genç bir öğrencinin Beyrut'a gideceğini Seyyid Ahmed eş-Şerif'e söylemesi üzerine, Seyyid Ahmed eş-Şerif, orada bulunmakta olan Sultan II. Abdülhamid Han'ın büyük oğlu Emir Selim Efendi'yi ziyaret etmesini öğütledi. Bir müridi olarak itaatından şüphe etmediğinden, tavsiye niteliğinde bir mektup yazdı. Mektubunda, uzun süre mektuplaşamama hususundaki özrünü dile getirmektedir. Müridinden, "Allah sabredenlerle beraberdir"² âyetiyle son bulan mektubunu Emir Selim Efendi'ye sunmasını istedi. Genç, bu tavsiyelerle Mersin'den ayrıldıktan sonra, Adana ile Halep yolu üzerinde Türk sınır muhafızları tarafından yakalanıp, üzeri arandığında, cebindeki mektubu bulurlar ve Ankara'ya götürürler. Ankara'da hapsedilen bu gence, şiddet kullanılınca, Emir Selim Efendi'yi ziyaret etme niyetiyle, bu mektubu kendilerine Seyyid Ahmed eş-Şerif'in verdiğini söyler.

Sonunda, Emir Selim'e gönderdiği bu mektubun Türkiye aleyhinde olduğu gerekçesiyle, Seyyid Ahmed eş-Şerif'in Türkiye'den ayrılması için emir verilir. o da bunun üzerine Şam'a geçer. Bu arada, büyük mücahid Abdülkadir Cezairî'nin torunu Emir Said b. Ali'nin konduğu olarak Suriye'de bir süre ikamet eder. Emir, kendisine büyük saygı ve hürmet gösterir. Seyyid Ahmed'in onuruna 2000 cüneyhlik bir ziyafet düzenler. Bu ziyafette onu, 3000 kişilik bir grupla karşılar. Bu yoğun ilgiden rahatsız olan Fransız General, Seyyid Şerif'in yirmi dört saat içerisinde derhal Suriye'yi terk etmesini ister³. Bunun üzerine o da, oradan ayrılır. Filistin'e, daha sonra da Mekke'ye geçer. Ahmed eş-Şerif'in Mekke'ye gelişinden İbn Suud siyasî olarak endişeleniyordu. O da, Yemen İmamlığı ile Suud Krallığı arasında tampon bir devlet olan "Asir"e çekilir. Ancak Asir'de lâıyk olduğu hüsnü kabulü görebilen Şeyh Ahmed eş-Şerif, hayatının sonuna kadar dokuz yıl boyunca burada kalır⁴.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, tarihi iyi anlamadan, bilmeden, tanımadan, başarı ve kusurları görmeden, değerlendirme çabasına girişimiz boşuna zaman kaybından başka birşey olmaz. Sosyal varlık olmamız, geçmişten etkilenip, geleceği etkilememizi gerektirir. Milli Mücadele gibi, Anadolu insanının ölüm-kalım savaşında, Anadolu halkının feryadını yüreğinde hisseden ve tüm imkanını bu uğurda seferber etmeye çalışan Ahmed eş-Şerif gibi maneviyat önderlerine şükranlarımızı bir borç telakki ediyoruz.

¹Stoddrad, Hâdır, c.IV..s.408.

²Enfal, 8/46.

³Karasapan, Libya, s.322.

⁴Mısıroğlu. Sarıklı Mücahitler. s.371.